

NİZÂRÎ, HAYATI VE ESERLERİ *

ORHAN BİLGİN

Hâkim Sa'îd al-Din b. Şams al-Din b. Muḥammad Nizâri-i Kūhistāni (645? - 720 = 1247 - 1320 - 1), Moğollar devri İnan Edebiyatının en büyük şâirlerinden biri olup, maalesef edebiyat tarihleri ve şuarâ tezkirelerinde hakkında kâfi malûmat bulunmamaktadır. İsmâiliye mezhebine mensup olmasının, eserlerinin devrinde ve daha sonraları rağbet görmemesine ve dolayısıyla tezkirecilerin, birbirlerinden aşağı yukarı aynen nakletmek suretiyle, hakkında kısa, kifâyetsiz ve hatta esasız malûmat vermelerine sebep olduğu düşünülebilir. Bu itibarla, gerekli malûmat ancak şâirin eserlerinden, bilhassa kasidelerinden, elde edilebilmektedir.

Doğum yeri Kūhistan'da Bircand şehri yakınında Tūn kasabası olup, şâir kendisi de bunu şiirlerinde defaatle ifâde etmektedir. Kendisine Kūhistāni denmesinin sebebi de bu olsa gerektir. Doğum tarihine gelince, her ne kadar meşhur Çek müsteşriki Jan Rypka *İnan edebiyatı tarihi (History of Iranian Literature)* adlı değerli eserinde (s. 255-256), Rus müsteşriki Y. Bertels'in, şâirin doğum tarihi olarak ileri sürdüğü 645 h. yılını şüphe ve tereddüd göstermeden kabul ediyor ise de, mezkûr tarihin mevsûkiyeti hususunda elimizde kat'î bir delil yoktur. Y. Bertels, 1926'da şâirin *Dastūr-nāma*'sini neşr ve ruscaya tercüme ettiğinde ¹ Nizâri'nin doğum tarihi olarak *Munāzara-i şab u rûz* ² adlı mesnevisindeki tarihî bir kaydı tesbit ve kabul etmiştir ki, o da şöyledir :

هم گرانى بود پس از پنجاه   درهم آمیختن سفید و سیاه ³
نو بهاری بماء نیسانی   نظم کردم جمادی الثانی
جشن نوروز بر مبارک فال   تسع وتسعين و ستمائة زسال ⁴

Yukardaki beyitlerden anlaşılacağı vechile şâirin doğum tarihi hakkın-

* Bu makale, müellifin Nizâri ve eserleri hakkında hazırlamakta olduğu geniş bir araştırmadan hulâsa edilmiştir.

¹ *Vostochny Sbornik*, Leningrad, 1926, I, 97 - 104.

² Bk. *Kulliyât*, 43^b - 50^a, şâirin külliyatının tam nüshası Leningrad'da olup, verilen misâller bu nüshadan alınmıştır.

³ *Kulliyât*, 49^b.

⁴ *Kulliyât*, 50^a.

da kesin bir hükme varmak kabil değildir. Ancak, 645-650 h. yılları arasında doğmuş olması muhakkaktır. Şöyle ki, ölüm tarihinin 720 h. olduğunu bilmekteyiz. Yukardaki kayıttan başka külliyatında bir iki kayda daha rastlıyoruz: Şâir çektiği zahmet ve meşakkatleri ifade ettiği bir kasidede⁵:

برین مثال که هفتاد سال کردم من کسی نکرد زیالین وبستر آتش وآب
دلم سبک شد وگوشم گران وچشم خراب زبس که رود از سینه وسر آتش وآب

demektedir. Ayrıca memduhunun ismini zikretmediği bir kasidesinde⁶:

خسروا تا مادح این خاندان بوده ام چل سال باشد لا محال
زابتداء عهد طوغان تا کنون داعی دولت چه مستقبل چه حال

der. Burada adı geçen Togan 675 h.'de Abaka Han'la birlikte Sistan'a gelen⁷ ve 691 senesinde Kayhatu tarafından idam edilen⁸ Emir Togan olmalıdır. *Tarih-i guzida*'de "Togan-i Kuhistani" olarak zikredilmesinden, o sıralarda mezkûr mıntakada hüküm sürdüğü de anlaşılmaktadır. Bu kasideleri ömrünün son yıllarında yazdığı düşünülecek olursa, şâirin doğum tarihinin de 645 - 650 h. yılları arasında olması kabul edilebilir.

Şâirin ve babasının ismi birçok eserde yanlış tesbit edilmiş ve tekrarlanmıştır. Meselâ, A. Sprenger, Taki Kaşî'nin tezkeresine istinâden, şâirin ismini Nasîm al-Din b. Cemâl al-Dîn⁹, H. Ethé¹⁰, Riue¹¹, İsmâ'îliya mütehasısı W. Ivanow¹², ve bunların eserlerinden istifâde eden hocamız A. Ateş¹³, Na'îm al-Din b. Camâl al-Din olarak kaydetmektedirler. İran'da ise Sa'd al-Din Nizâri olarak bilinmektedir¹⁴. Her hal-

⁵ *Kullî gât*, 40b .

⁶ *Kullî gât*, 34a .

⁷ Bk. M. H. Âyatî, *Bahâristân dar târîh u tarâcim-i ricâl-i Kâ'inât u Kuhistân*, Tahran, 1327, s. 192 v.d.

⁸ *Târîh-i guzida*, Tahran, 1339, s. 599 v.d.

⁹ Bk. A. Sprenger, *A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustani Manuscripts of the Libraries of the King QUDH*, Calcutta, 1854, I, 18, not 64.

¹⁰ *Grundriss der Iranischen Philologie, Neupersische Literatur*, Strassburg, 1896-1904, II, 297.

¹¹ *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, London, 1881, II, 869.

¹² *A Guide to Ismaili Literature*, London, 1933, s. 105; *Ismaili Literature*, Tahran, 1963, s. 173 v.d.

¹³ *İstanbul Kütüphanelerinde farsça manzum eserler*, İstanbul, 1968, I, 229 ve bk. indeks.

¹⁴ Bk. 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i mufaşşal-i ıvrân*, Tahran, 1312, s. 645; Âyatî, *Bâhâristân*, s. 201.

de ilk defa şâirin isim ve künyesini doğru olarak, *Kulliyat*'ındaki bir kaydı (vr. 292b) görüp tesbit eden G. Baradin¹⁵ olmuştur ki, Rypka mezkûr eserinde bunu zikreder. Bu kayıt da şöyledir :

شمس‌الدین ابن محمد بدرم طاب تراه یاد میدارم از او گفت که در عهد شباب

Şâirin bütün eserlerinde “Nizâri” mahlasını kullanması mes'alesi de izaha muhtaçtır. Zira, hemen hemen bütün tezkirelerde bu mes'ele ile ilgili olarak iki görüş mevcuttur. Birincisi Mısır Fâtîmî halifesi al-Muştafâ li-Din Allah Nizâr b. Mustanşir'a mensubiyeti, ikincisi ise şâirin fizikî görünüşüyle mütenâsip olması hasebiyle farsçada “zayıf, sıska, çelimsiz” mânâsına gelen *nizâr* kelimesinin kasd-i mahsus ile şâir tarafından bilhassa mahlas seçilmiş bulunmasıdır. Meselâ Davlatşâh (s. 233), her iki görüşü ifâde ettikten sonra “birinci görüş akla daha yakındır,, demektedir. Aşağıda görüleceği üzere, Nizâri fikir ve kanâatleri yönünden her ne kadar İsmâ'iliya mezhebine bağlı idiyse de bu, onun kendisinden en az üç asır önce yaşamış Fâtîmî halifesine mensubiyetini gerektirmez. Herhâlde bu fikri ileri sürenler, İran İsmâilîlerinin ekseriyet itibariyle mezkûr halifeye bağlılıklarını gözönüne alarak böyle bir neticeye varmışlardır. Şâir “Nizâri” mahlasının memduhu olan Kart¹⁶ şahlarından Şams al-Din b. Muḥammad tarafından verildiğini ifade ediyorsa da¹⁷, eserlerinde *nizâr* kelimesini dâima zayıf, sıska, çelimsiz anlamında kullanmaktadır. Yalnız Âyatî her iki ihtimâli de reddederek, onun “Nizâri” nisbesini, hocalarından Sayyid Abu 'l-Ḥamd Mahdi b. Nizâr'a intisabı ile aldığını ileri sürer¹⁸ ki, akla en yakın olan da budur.

Ḥakim Nizâri'nin babası, Kuhistan'ın büyük emlak sâhiplerindendi ve Moğollara fazla vergi vermek yüzünden fakirleşmişti. Hatta şâirin de zengin olduğunu, sonradan mal ve mülkünü elinden alıldığını biliyoruz¹⁹. Âilesinin Herat ve Kuhistan emirleri, bilhassa Guriler'in inkırazını (634 = 1236) müteakib²⁰ bu devletin enkazı üzerinde kurulan Kartiler (643 - 791 = 1245 - 1389) nezdinde itibar kazanmış olduğu ka-

¹⁵ *Farhang-i İrân-zamīn*, VI. 178 - 203.

¹⁶ Bâzılarına göre “Kurt” bk. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1964, III, 173 v.d.

¹⁷ *Kulliyât*, 27b

¹⁸ *Bahâristân*, s. 198 v.d.

¹⁹ *Kulliyât*, 327b

²⁰ Bk. Sayfi al-Haravî, *Târih-nâma-i Harât*. nşr. M. Zubayr Şiddikî, Kalkûta, s. 140 v.d.; Mu'în al-Din Isfizari Zamei, *Ravzat al-cannât fi avşâf-i madînat al-Harât*, yazm., British Museum, nr. Or 22330, 102a v.d.; B. Spuler, *Iran Moğolları*, trc. Cemal Köprülü, *TTK Yayınlarından*, s. 174 v.d.

sidelerinde göze çarpmaktadır. Böyle bir muhit içinde doğan Nizâri ilk edebî ve ilmî terbiyeyi şâir olan babasından almıştır. Babasının şâir olduğunu kıt'alarının birinde ²¹ açık bir şekilde ifâde eder. Bu bakımdan, aşağıda görüleceği gibi, babasının şâir üzerindeki tesiri fazla olmalıdır. Çocukluğunda babasından, daha sonraları da hepsi sünî olan devrinin büyük âlimlerinden ders gören şâir, zamanında tedris edilen hemen bütün ilimleri öğrenmiş gözüküyor. Yunan filozoflarının eserlerini, İslâmî ilimleri, mezhepler tarihini, Arap Edebiyatını ve eski İran şâirlerinin eserlerini okuyan şâir, çok genç yaşta şiir söylemeğe başlamış olmalıdır. Ne zaman şiir söylemeğe başladığını ve ne şekilde, kimin tavassutuyla Kartî'lerden I. Şams al-Din'in (hüküm yılları 643-677 h.) sarayına intisap ettiğini bilmiyoruz. Eserlerinde gerek şâirin ve gerekse devrinin içtimaî ve siyasî hayatı hakkında son derece mühim malzeme mevcut ise de, bunların çok muğlak bir tarzda tavsifi kat'î neticelere varmamızı güçleştirmektedir. Hicrî 678 de başlayıp iki yıl süren seyahatinden önce, hiç olmazsa birkaç yıl, adı geçen emirin sarayında kalmış olması gerekir. Zira, hayatının az çok vâzih olan iki yıllık süresini (678-679h.) ihtiva eden *Safar-nâma*'sinde kendisini çekemeyenler yüzünden seyahate çıkma mecburiyetinde kaldığını ²² söylemektedir. Bu ifadelerinden de seyahatinden önce şâhin lutfuna mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıralarda otuz yaşlarında bulunduğuna göre, şâhin hizmetine girebilmesi için oldukça genç yaşta şiire başlamış olmalıdır.

Seyahatı esnasında İsfahan, Tebriz, Gurgistan, Derbend, Errân ve Bakû'yu görmüş ve bu şehirlerde birçok tanınmış kimselerle görüşmüştür ki, bunlardan bizim için en mühim olanı büyük âlim, kudretli vezir Şams al-Din Cuvayni'dir. Cuvayni'nin vergi vaziyetini tetkik için Tebriz'den ayrılarak Derbend ve Errân üzerinden Bakû'ye gittiğinde, beraberinde Nizâri de vardı. Bunu şâir ²³:

در رکاب صاحب صاحب قران   پنجم ماه صفر با نوکران
شاه را دستور اعظم شمس دین   صاحب دیوان عالم شمس دین

diye ifâde etmektedir. Nizâri'nin Cuvayni ile çok samimî bir tarzda seyahat etmesi, şâirin Kuhistan'a avdetinde I. Şams al-Din Kartî'nin 677 (1278)'de öldürülmesiyle yerine geçen ve II. Şams al-Din olarak bilinen oğlu Rukn al-Din'in sarayına girmesini temin etmiştir. Zira, Şams al-Din Cuvayni, herhalde sünî olmaları yüzünden, dâima Kartî emirlerine yakınlık göstermiş ve yardım etmiştir.

²¹ *Kulliyât*, 292^b.

²² *Kulliyât*, 63^b.

²³ *Kulliyât*, 372^a.

Nizâri ömrünün sonuna kadar başta Kart emirleri olmak üzere birçok emir, vâli ve vezire kasideler takdim etmiştir. Şâirimizin esas hedefi Kart emirleri sarayında kalmak ve bu emirlere kaside sunmak sûretiyle geçimini temin etmektir. Fakat, her defasında kendisini çekemeyenlerin memduhuna şikâyeti neticesinde saraydan ayrılmak ve başka memduh aramak ve bulmak ihtiyacını duyuyordu²⁴. Her ayrılışını hüznün ve elemli bir tarzda dile getiren şâir, itikad ve fikirleri sebebiyle kendini memduhuna şikâyet edenleri dinsizlik ve samîmiyetsizlikle itham etmektedir. Bu arada dikkati çeken bir hususu belirtmek faydalı olacaktır. Kasidelerinde Kart emirlerinin İlhanlı hükümdarlarının seferlerine iştiraklerini, onlardan hil'at ve "yarlıg" almalarını, Herat civarında yaptırdıkları saray, kale, câmi v.s. gibi müesseseleri fevkalâde bir ifadeyle, bâzan da tarih düşürerek dile getiren Nizâri'nin hicrî 696'da Moğol vâlisi Navrûz tarafından Herat valiliğine tâyin edilen ve hicrî 706'da vefat eden II. Şams al-Din'in büyük oğlu Fahr al-Din'in ismini zikretmemesi şâyân-i hayrettir. Bu zâtın, şâirliği yanında, devrinde kırktan fazla şâir ve aralarında Sayfi al-Haravi'nin de bulunduğu birçok âlimi sarayında himâye etmesi, birçok vakıf müesseseleri ve câmiler yaptırması²⁵, muasırı emirlere olan üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Çok müteassıb bir sünî olması, kadınların sokakta yalnız gezmelerini ve şarap içmeği yasak etmesi, muhakkak ki Nizâri'nin fikirleriyle bağdaşamazdı. Meselâ, mezkûr emirin devrinde inşâ edilen ve Nizâri tarafından tarih düşürülen birkaç saray ve kalenin²⁶ ikmâli dolayısıyla inşad ettiği kasideleri Fahr al-Din'in babası, Herat civarında Haysar kalesinde ikamet etmekte olan II. Şams al-Din'e ithaf etmiştir ki, mezkûr emir, hicrî 705'te aynı kalede vefat etmiştir²⁷. Böyle bir şâir, şiir dostu ve şâir hâmisinin ümit edildiği şekilde şâirimize itibar ve iltifat etmemesi üzerinde, Nizâri'nin fikir ve görüşleri yönünden, ehemmiyetle durulması gerekir. Mevzû ile fazla alâkalı olmamakla beraber, bir hususu açıklamada fayda vardır : Kart hanedanından bahseden tarihî ve edebî eserlerde ve bilhassa bu hanedanın mufassal tarihini yazmış olan Sayfi al-Haravi ve Zamci'de Fahr al-Din'den başka Şams al-Din adında bir Kart emirinin şairliği hakkında bir kayda tesadüf edilmez. Bununla beraber 'Abd al-'Aziz al-Kâşi, *Ravzat al-nâzir va nuzhat al-hâtir* adlı eserinde Şams al-Din Kart'ten iki beyit rivâyet etmektedir²⁸. Bu-

²⁴ *Kullî gât*, 15^b, 20^b, 8^a.

²⁵ Sayfi al-Haravi, *Târih-nâma-i Harât*, s. 439-441; Zamci, *Ravzât al-cannât*, vr. 102 v.d.

²⁶ *Kullî gât*, 16^b, 18^a, 18^b.

²⁷ *Târih-nâma-i Harât*, s. 457 v.d.; B. Spuler, *Iran Moğolları*, s. 178.

radan istidlâl yoluyla o devirde Kart emirlerinin umumiyet itibâriyle Şams al-Dîn olarak tesmiye edildiklerini ve dolayısıyla Nizârî'nin de bu umumî teâmüle uyduğu neticesine varılabilirse de bunu delil olarak kabul etmek imkânsızdır.

Bütün hayatı boyunca dünya metâi peşinde koşması, Kâsim-i Anvâr gibi tasavvufî ruh ve mizacdan mahrum olması, dâima hayatından şikâyet etmesini ve her fırsatta yeni bir memduh aramasını gerektiriyordu. Bulgay Hatun'un²⁹ ordugâhı ziyâreti³⁰, hizmetine girmesi şüpheli olmakla beraber, müzâharet ve teveccühünü istediği Olcaytu Han'a, belki şîliğini kabul ettiği için, "Senin varlığın ve gayretinle din ayakta duruyor³¹", "Senin devletin ebediyen yaşasın³²" şeklinde kasideler takdim etmesi bu gayretinin tezâhürüdür. Burada şunu belirtmeden geçemeyeceğiz: G. Baradin, mezkûr makalesinde Nizârî'nin Moğol ve Türklere nefret ettiğini ileri sürmektedir. Müellifin, şâirimizin, İran'da İsmâilî'lerin kökünü kazımaları dolayısıyla Moğollardan nefret etmiş olmasını iddia etmesi, yeterli delil göstermemesine rağmen, kabul edilebilir. Bununla beraber, şâirin, Moğol han ve ileri gelenlerine takdim ve ithaf ettiği kasideler iddia sahibinin fikirlerini nakzeder gibidir. Kaldı ki şâirin külliyyatında Türklere nefretini belirten hiçbir kayda rastlanmaz.

Hicrî 710 yılında Olcaytu'nun emriyle emir Yasavul'la birlikte Herat'a gelen vezir 'Alâ' al-Din Hindu'ya takdim ettiği kasidesinde³³ adı geçen vezirin muâvenetini talep etmesi, Herat emiri Ğiyâs al-Din Kart'ın ihсанına mazhar olmadığını gösterir. Zira, 'Alâ' al-Din Hindu'nun melik Ğiyâs al-Din'e derunî düşmanlığı olduğu rivâyet edilir. Herhalde Nizârî'nin son memduhu Macd al-Din Nacib Ahmad adlı vezirdir. Şâirimizin devrinde bu isimde bir vezirin mevcudiyeti, kime ve hangi hanedana hizmet ettiği hususunda tarihî bir kayda tesadüf edilemedi. Sadece, Sayfi al-Haravi, Kart emiri Ğiyâs al-Din'in hicrî 720 de Herat civarında Hıvâca Macd'in ikamet ettiği Havâf kalesi de dahil bazı kaleleri fethettiğini, bu kalelerden bir kısmını Havca Macd'in uzun zaman elinde tuttuğunu yazmaktadır³⁴. Diğer taraftan Nizârî, mezkûr vezir tarafından yaptırılan sarayın ikmâlîne hicrî 719 tarihini düşürmüş

²⁸ A. Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça manzum eserler*, I, 215.

²⁹ Herhalde Ğazân'ın hicrî 685'te ölen zevcesi Bulgay Hatun olmalıdır, bk. Raşîd al-Din Fazl Allâh, *Câmi' al-tavârih*, Tahran, 1338, II, 812.

³⁰ *Kulliyât*, 32^b.

³¹ *Kulliyât*, 29^a, 29^b.

³² *Kulliyât*, 27^b, 28^b.

³³ *Kulliyât*, 21^b, 22^a.

³⁴ *Tarih-nâma-i Harât*, s. 154 v.d.

ve bu kasidesini kendisine sunmuştur ³⁵. H̄vāca Macd'e başka birkaç kaside daha sunmuştur ki, hepsinde memduhunu vezir olarak medheder. Hicrî 720'de H̄vāf kalesini fethederek sahibi H̄vāca Macd'i esir alan ve Herat'a götüren Ğiyāş al-Din Kart'in daha sonra bu kimseyi vezir olarak hizmetine almış olması ihtimali düşünülebilirse de, bu hususta bir kayda tesadüf edilmez. Nizārî'nin, ömrünün son yıllarında (714-719 seneleri olsa gerek) inzivaya çekildiğini ve zirâatle uğraştığını ifade etmesine rağmen, ölümünden çok kısa bir zaman önce yeni bir memduh araması ve ona, yâni Macd'e "mühim vazife sahibi dostların lûtfuna mazhar olduysam da, çok kötü bir devirde yaşadım..." ³⁶ şeklinde şikâyette bulunması, inâyet ve yardımını istemesi, onun, kabına sığmayan, tatmin olmayan isyankâr ruh ve mizâcının delilidir.

Görüldüğü gibi, çok renkli, karışık ve maceralı bir hayat süren şâirin evliliğinden üç erkek çocuğu olmuştur: Nuşrat, Şahinşâh ve Muhammed. Yalnız meşhur seyahatı esnasında bekâr olması gerekir. Zira :

مهر فرزند و هوای زن کجا ما از کجا ما هم از فرزند آزاد وهم از زن فارغیم

diyerek ³⁷ yalnızlığını dile getirmektedir. Memduhlarının gazabına uğraması yüzünden sık sık seyahate çıkma mecburiyetini duyan Nizārî'nin, bu münâsebetle meşhur şâir, hakım Sa'dî ile görüşmüş olması muhtemeldir. Ayatî'ye göre Nizārî bizzat bu ziyaret için Şîrâz'a gelmiştir; fakat bu rivâyet zayıftır. Sa'dî'nin de Nizārî ile görüşmek için Kuhistan'a gittiği (Ayatî'ye göre iki defa) rivâyet edilirse de, eserlerinde bununla ilgili bir kayda rastlanamadı. Nihayet zirâatle uğraşmak üzere bir nevi inzivaya çekilen şâir, hicrî 720'de Kuhistan'da vefat etmiştir.

Nizārî'nin edebî ve dinî yönünü incelerken, onun karakteri yanında yaşadığı devrin siyasî ve içtimâî hayatını gözönüne almak icabeder. Moğol istilâsının bütün şiddet ve dehşetiyle devam ettiği, zulüm ve kıtâlin müslüman milletlerin bütün maddî ve manevî kuvvetlerini perişan ettiği bir devirde yaşayan şâirin eserlerinde, elbette bu feci istilânın tesiri fazla olmalıdır. Dâima nefsî ve dünyevî arzular peşinde koştuğu anlaşılan, aynı zulüm ve kıtâli gören büyük mutasavvıf şâir Mevlânâ'nın sahib olduğu tasavvufî ruh ve gönülden mahrum bulunan Nizārî'nin, etrafında olup bitenlere bîgâne kalması mümkün değildi. Bu sebeptendir ki, bilhassa gazellerinde, muâsırlarının ve daha önceki şâirlerin hilâfına, içtimâî hadiseleri dile getirmiştir. Kanâatimizce o, gazel tarzından bu hususta en iyi şekilde istifâde edenlerden biridir.

³⁵ *Kulliyat*, 38^b.

³⁶ *Kulliyat*, 36^b.

³⁷ *Kulliyat*, 186^b.

Şiirleri ilk bakışta hernekadar sâde ve basit gözükürse de aslında geniş bir tahayyül ve kültürün neticesidir. Bu sebeple bunlar, ilk bakışta görüldükleri kadar basit ve kolay değildir. Onun şiirleri, üzerinde düşündükçe mânâ kazanır. Bu keyfiyet bilhassa gazellerinde bâriz bir şekilde göze çarpmaktadır. Şâir, san'atı veya akîdesi için ehemmiyet verdiği bir kelimeyi veya terkibi seçer ve onu nazmına o kadar ustaca yerleştirir ki, ilk bakışta bunu anlamak imkânsız gibidir. Arapça terkiib ve kelimeler yanında bâzan Türkçe ve Moğolca siyasi ve iktisadi ıstılahlar da kullanılmaktadır. Bu tarzda Türkçe ve Moğolca ıstılahları kullanması, hususile mesnevilerinde, zihaf ve imâle gibi vezin aksaklıklarına sebep olmaktadır. Tûn mahallî şivesiyle de birkaç beyit söylemiştir ³⁸.

Nizâri edebî kudretini şüphesiz gazellerinde göstermiştir. Memduhu olan emir ve pâdişahların saraylarında gazellerinin bestelenerek zevk ve iştiyakla okunduğunu iftiharla söyler ³⁹:

از غزلیهای نزاری زهره بر بطن نواز از پی بزم تو تصنیف فراوان ساخته

Bu bakımdan İran Edebiyatının meşhur gazel üstadı Hâfiz-ı Şirâzi'ye müessir olduğu söylenmekte ise de, bilhassa Kâsim-i Anvâr ve Şah Nî'mat Allâh-i Valî'ye bu vâdide önderlik etmiştir. Ruh, mizaç ve dinî akideleri icabı Nizâri'nin kasideleri gazellerine nisbetle çok sun'ıdır; bunlar hiçbir zaman kendinden önceki 'Unşuri, Farruhi, Hâkanî, Anvari gibi büyük kaside üstadlarının eserleriyle kıyas edilemez. Nizâri, edebî kudretini gazellerinin yanında kıt'a, terkiib-i bend, terci-i bend ve rubâîlerinde göstermiştir. Fikren olduğu gibi, rubâî nevinde de Hayyâm'ın tesirinde kalmış olması kuvvetle muhtemeldir ⁴⁰.

Kemiyet itibâriyle eserlerinin yarından çoğunu teşkil eden mesnevîlerinde (sadece 'Azhar u Muzhir onbin beyitten fazla) 'Attâr, Mevlânâ ve Nizâmî'ninkilerde olduğu gibi tatlılık ve selâset yoktur. Halbuki, bilhassa Sanâ'î, 'Attâr, Mevlânâ ve Nizâmî'ye olan hayranlığını ve onlara benzeme arzusunu eserinde izhar etmektedir ⁴¹. Mesnevîlerinden bilhassa *Dastûr-nâma*'nin daha sonraları büyük bir rağbet gördüğü söylenir ⁴². Nitekim nüshalarının, diğer eserlerine nisbetle daha fazla ve yaygın olması bu rağbetin delili sayılabilir. Bâzı lûgat kitaplarına göre, eski İran hükümdarları hakkında mesnevî şeklinde manzum bir tarih

³⁸ *Kullîyât*, 89^a, 147^a, 296^b.

³⁹ *Kullîyât*, 31^b.

⁴⁰ Msl. bk. *Kullîyât*, 322^a, 86^{a-b}.

⁴¹ *Kullîyât*, 84^b-85^b, 171^b.

⁴² Davlatşâh, *Tazkira*, nşr. E. G. Browne, Leiden, 1901, s. 231 v.d.

yazdığı da rivâyet ediliyorsa da ⁴³, külliyyatında böyle bir manzum tarih mevcut değildir. Şiirlerinde zirâat ve zirâatla uğraşanlara ayrı bir alâka ve sempati göstermektedir ⁴⁴. Zamanına kadar hiçbir şâirde rastlanmayan bu hususiyetiyle Nizârî, kendinden az sonra gelen meşhur şâir İbn Yâmin üzerinde mühim tesir icra etmiş olmalıdır.

Eski kaynakların çoğu ve Nizari'den bahseden ilim adamlarının hemen hepsi, şâirin İsmâiliye mezhebine mensubiyetini kabul etmektedirler. Ayatî ve Nizârî hakkında yazdığı, ilmî hiçbir değeri olmayan risâlesinde Akâ-yi Akâ Şayh Murtaşâ Muctahidzâda ⁴⁵, şâirin İsmâilî olamaya çağını, İsnâ-âşara şiiilerinden olması gerektiğini iddia ederek külliyyatından delil göstermiye çalışır. Nizârî'nin Ahl al-Bayt'e gösterdiği hürmet, sevgi ve yakınlık külliyyatının birçok yerinde göze çarpmaktadır. Meselâ, *Dastūr-nâma*'nin münâcât kısmında :

دروم چنان پر کن از حب آل   که دیگر نگنجد در آن قبل و قال

ve diğer bir yerinde (vr. 328a):

و ارزقنا لحب أهل البيت

der. Ayrıca, eserlerinde bu hususta imâ ve ifâdeler de vardır ⁴⁶. Bunların en mühimmi şu kayıt olmalıdır ⁴⁷ :

عمرها باد حدایا سلامت پدرم   که بسی در حق من کرد کرامت پدرم
حق ازین پیش که بر بسروی اهل البيت   معتقد کرد با ثبات امامت پدرم

Yukarda işaret edildiği gibi, şâirin hocalarının hepsinin sünnî olmasına rağmen onun üzerinde babasının tesiri daha fazladır. Bundan, babasının mutaassıp bir şîî olduğu anlaşılacaktır. Babasının kendisine olan fikrî tesirini açıkça ifade eden şâir, eserlerinde sık sık Bâtınîlerin dillerine vird edindikleri *dâ'î*, *qâ'im*, *bâtinî*, *âzâdagân*, *mardân-i Hak*, *iḥvân-i safâ* v.s. gibi tâbir ve ıstılahları kullanması; şarap ve içki içmede hiç bir mahzur olmadığını ifâde etmesi ve bilhassa *Kur'ân*'in âhirete müteallik âyetlerini te'vil etmesi, cennet ve cehennemın mevcudiyetine inanmaması, bâtinîliği hakkındaki bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır.

⁴³ M. H. Āyatî, mezkûr eser, s. 198-208.

⁴⁴ *Kullîyat*, 396^a.

⁴⁵ *Kitâb-i nasîm-i bahârî dar aḥvâl-i Hakîm Nizârî*, Maşhad, 1344.

⁴⁶ *Kullîyat*, 11^b, 18^a, 179^b.

⁴⁷ *Kullîyat*, 179^b.

Bu izahattan sonra bir iki hususu belirtmek, şâirin şahsiyetini tanımak bakımından faydalıdır. Şöyle ki, daha önce Nizâri'nin meşhur vezir Cuvayni ile birlikte ve çok samimî bir tarzda seyahat ettiği söylenilmişti. Cuvayni gibi şâir, âlim, koyu sünnî ve bâtinî düşmanı bir vezirin, bâtinî olduğu iddiâ edilen bir şâiri himaye etmesi ve onunla uzun bir seyahate çıkması nasıl mümkün olur? Bu fikir ve inanışa sâhip bir şâirin, sünnî olduklarını bildiğimiz Kart emirlerinin⁴⁸ sarayına intisâbı, onların lûtf ve ihsanına mazhar olması ne şekilde izah edilebilir? Görüldüğü gibi şâirin fikrî cephesi tetkik ve mütalea edildiğinde birbirleriyle bağdaşma imkânı olmıyan din ve mezhep ayrılıklarına bağlı hususlar ortaya çıkmaktadır. Kanâatimizce, Nizâri samimiyetle bu fikirlerin hiç birine inanmış değildi. Serbestçe düşünen ve düşündüğünü rahatça yazan, dinî kayıtlardan azâde ve hür fikirli idi; fakat dinî ve manevî bütünlüğe sahip olmaması yüzünden ruhî ızdıraplar içinde kıvranan bir şâirdi.

Nizâri'nin *Kulliyat*'ının en geniş nüshası Leningrat Devlet Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserin çok eksik bir nüshası ise Çorum Genel Kütüphanesi'nde 1955 numarada kayıtlıdır⁴⁹. Bu nüshada ایضاق احواله başlığını taşıyan mesnevi, şâirin *Safar-nâma* adlı meşhur mesnevîsidir. Bu nüsha şâirin *Azhar u Muzhir* adlı uzun mesnevîsinin dışındaki mesnevilerini ihtiva etmekle beraber, gazel, kaside, kıt'a, tercî-i bend, ter-kib-i bend ve rubâîlerinin çok az bir kısmını içine almaktadır. *Kulliyât*'ının en geniş nüshasındaki beyit sayısı yirmi bini geçmektedir. Eserlerinin muhteviyâtı hakkında bk. : W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature*, London, 1933, s. 105-106; aynı mlf., *Ismaili Literature, A Bibliographical Survey*, Tahran, 1963, s. 137-138; Jan Rypka, *History of Iranian Literature*, Dordrecht-Holland, 1968, s. 255-256; *The Cambridge History of Iran, V., The Saljuq and Mongol Periods*, nşr. J. A. Boyle. Cambridge, 1968, s. 604-605⁵⁰.

⁴⁸ *İslâm Ansiklopedisi*, md. Kart.

⁴⁹ Bk. A. Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça manzum eserler*, I, 229-232.

⁵⁰ Makale içerisinde zikredilenlerden başka şu eserlerde de Nizâri hakkında bilgi vardır : Luţf 'Ali Beg Azar, *Tazkira-i ataş-kada*, I-III, Tahran; *Az Sa'dî tâ Câmî*, trc., 'Ali Aşgar Hikmat, Tahran, 1335; *Tarih-i Sistân*, nşr. Malik al-Şu'arâ' Bahar, Tahran, 1314; aynı mlf., *Sabk şinâsi yâ târih-i tatavûur-i naşr-i fârisi*, I - III, Tahran, ts; 'Abd Allâh-i Râzi, *Tarih-i mufaşşal-i İrân*, Tahran, 1335; 'Ata Malik Juvaini, *The History of the World-conqueror*, trc. John Andrew Boyle, I - II, Manchester University Press, 1958; B. Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge, 1940; aynı mlf., *The Assassins*, London, 1967; Marchall G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, 1955.